

Ольга Михайлова

ЦИВІЛІЗАЦІЙНА СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ: НОВІ АКЦЕНТИ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ДОБИ

У статті заявлені підходи до аналізу процесів, що відбуваються в царині цивілізаційної ідентифікації, в контексті інформаційної доби. Конструктивний підхід надав інструментарій для того, щоб підійти до вирішення цього питання в рамках пропонованої Ф. Броделем моделі цивілізаційної ідентичності.

Ключові слова: *цивілізаційна ідентичність; цивілізаційна модель; цінності; система мотивацій; інформаційна доба.*

Mihaylova O. Y. *Civilization component of national identity: new aspects in information age. The article is an attempt to analyze the processes occurring in the field of identification, in the context of the information age. A constructive approach has provided tools to solving this issue in the framework of the civilizational identity model proposed by F. Brodel.*

Keywords: *civilizational identity, civilizational model, values, motivation system, the information age.*

Дрейф змісту основних понять сфери суспільних дисциплін являє собою постійну проблему, вічну інтригу і безперервний «головний біль» науковців. Світ змінюється, і темпи цих змін постійно пришвидшуються, що відбивається в таких визначеннях, як «шок майбутнього» (Е. Тоффлер) або «швидкий світ» (С. Переслєгін). Це – виклик для перегляду й зміни усталених стратегій, сформованих в умовах «повільного світу».

Зокрема, це стосується досліджень ідентичності. В царині гуманітарних дисциплін цей термін знедавна стає найбільш значущою одиницею соціокультурного аналізу. Зокрема, наративістська концепція історіографії (у варіанті, запропонованому Ф. Анкерсмітом) вже фіксує первинність ідентичності щодо індивідуальності: «поняття (моделі) індивідуальних речей логічно залежні від наративних інтерпретацій (ідентичність)» [1, с. 130].

В Україні дослідження ідентичності набули широкої популярності від початку 90-х років. Специфікою цих досліджень є поглиблена увага до питань національної ідентичності, що пояснюється постколоніальним статусом країни. Чимало уваги приділили цьому питанню Л. Нагорна, М. Шульга, В. Кулик, Є. Головаха, Н. Яковенко, Б. Глотов, І. Кресіна, О. Майборода, Б. Цимбалістий, М. Козловець та Н. Ковтун, Л. Смола та інші.

Особливої драматичності такі студії набувають з огляду на процеси глобалізації. Глобалізацію й ідентичність можна вважати «двома символами сучасності, силами, котрі структурують щойно народжуваний світ», зазначає теоретик інформаційної доби М. Кастельс.

У книзі «Інформаційна епоха» він звертається до реалій пострадянських країн з очевидною прихильністю до процесів національної ідентифікації, що відбуваються у них: «Зведені до мереж первинної ідентичності й індивідуального виживання російський народ та народи колишніх радянських республік мають пройти через відновлення своєї колективної ідентичності у світі, де потоки влади й грошей намагаються дезінтегрувати нововиниклі економічні й соціальні інститути ще до того, як вони остаточно сформувалися, аби поглинути ці інститути у своїх глобальних мережах» [2, с. 490]. З цим спостереженням погоджується також і Ф. Фукуяма [3, с. 7].

Спостереження М. Кастельса є доволі симптоматичними з огляду на взаємну пов'язаність процесів глобалізації та інформатизації світу. Зокрема, глобалізацію трактують як вихід за межі держав та їх національних юрисдикцій інформаційних процесів [4, с. 268].

Отже, на наших очах відбуваються зміни у механізмах формування й підтримання ідентичності, а також зсуви в структурі цивілізаційної ідентичності. Завданням цієї статті є фіксація цих зсувів, а також деякі спостереження щодо їхніх причин, проявів і можливих наслідків.

Найбільш оптимальним підходом можна на сьогодні вважати конструктивістський підхід. Його актуалізація у політології й інших галузях суспільних наук від 90-х років ХХ ст. є своєрідним відгуком на виклики інформаційно-комунікативної революції і зростання ролі когнітивних складових у суспільних процесах. Особливу ефективність цей метод досліджень проявляє у проблематиці 1) ідей і політичних змін; 2) політичної культури; 3) ідентичності й етнічності [5, с. 405–411].

Конструктивістський метод дослідження проблеми передбачає наявність діючої моделі, з урахуванням мети її створення й контексту, в якому вона має бути задіяна. Лише виходячи з цього можуть бути запропоновані конкретні визначення. Цей підхід відкидає об'єктивістське уявлення про можливість досягнення абсолютної істинності за рахунок нескінченного переписування й уточнення дефініцій. Конструктивізм орієнтований на «точну історичну реконструкцію» і є оптимальним інструментом у дослідженнях з сучасної історії [6, с. 129].

Від кінця 1980-х у закордонній політичній науці набирає впливу дослідницький напрям, що акцентує зсув політичної ідентичності від національних факторів до тих, що пов'язані з наддержавними утвореннями.

У цьому контексті, зокрема, спостерігається сплеск уваги до цивілізаційної ідентичності. Зокрема, українські дослідниці О. Коппель та О. Пархомчук відслідковують тенденцію зміни мислення в національних термінах – на мислення в термінах цивілізаційних. Але загалом в Україні цивілізаційну ідентичність лише зрідка виокремлюють як одиницю дослідження.

У посттойнбіанській період теорія цивілізацій запропонувала достатньо велику кількість переконливих й розвинутих моделей, які описують зміст поняття «цивілізація». Проте навіть найбільш докладний перелік наявних визначень не гарантує, що з них буде обрано найоптимальніше, доки не буде визначений принцип, за яким відбуватиметься цей вибір. З огляду на заявлену проблему, варто звернутись до того розуміння цивілізації і цивілізаційної ідентифікації, яке можна буде проінтерпретувати в реаліях інформаційного суспільства, тобто в історичному контексті.

Для цього найоптимальнішу, на нашу думку, модель надає робота Ф. Броделя «Грамматика цивілізацій». Погляд видатного французького вченого на цивілізацію фіксовано у формулюванні «Цивілізація означає перш за все колективні цінності» [7, с. 35–36].

У подальшому заглибленні в це поняття Ф. Бродель розкриває повноту його змістів, у контексті економічному, суспільному, географічному, ментальнісному, культурному й, звісно, історичному. Ф. Бродель – перш за все історик, зокрема, історик сучасності. Теоретична розробка ідей Ф.Броделя була здійснена українським філософом С. Дацюком, дефініції якого також стануть у нагоді для усвідомлення поставлених питань.

Надзвичайна популярність в Україні робіт С. Гантінгтона вимагає висловити ставлення до пропонованої ним моделі. Але погляд С. Гантінгтона – це погляд спеціаліста з геополітики, при чому з конфліктологічним підтекстом. Завдання цієї статті лежать в іншій площині. Втім, в окремих питаннях доведеться погоджуватися з американським вченим, зокрема, щодо того, що в ХХІ ст. цивілізаційні фактори будуть відігравати найважливішу роль у формуванні світової політики [8, с. 7–8].

В Україні увага до цивілізаційних питань набуває особливої гостроти, що відчували Ю. Павленко, Ю. Пахомова, М. Михальченко, О. Кульчицький, С. Кримський, Г. Касьянов та інші вчені, які приступали до цієї складної теми. Та використання інструментарію С. Гантінгтона перш за все підштовхувало до проблематизації однозначного віднесення України до тієї чи іншої цивілізаційної платформи, що фіксує, зокрема, Л. Нагорна [9, с. 45].

Постановку цього питання російський дослідник В. Цимбурський вважає природно проблематичною для цивілізаційно-периферійних та міжцивілізаційних народів: «Не належачи до ядрових спільнот сусідніх цивілізацій, такі народи приречені культурно, політично й по-господарськи самовизначатися стосовно цих спільнот, і при цьому або відчують неповноцінність від свого становища, або відкривають у цьому статусі шанси стратегічного самоствердження» [10, с. 119].

Реалізація «шансів стратегічного самоствердження» (що проявляється у створенні концептів на зразок «Україна як міст між Сходом та Заходом») стає результируючою таких постгантінгтонівських усвідомлень цивілізаційних проблем України. На нашу думку, вибір державою геостратегічних орієнтирів не вичерпує змістів цивілізаційної ідентифікації й не вирішує проблем, з нею пов'язаних. Як слушно відзначає Т. Вакулова, «версії національної самоідентифікації, пропоновані елітою, можуть суттєво відрізнятись від масових самоідентифікаційних уявлень» [11, с. 154].

Тому розв'язання проблеми лежить не в сфері геополітики, зокрема, цивілізаційного вибору на зразок «Європа чи Росія», «Митний союз чи НАТО». В суспільстві, де нема консенсусу щодо цивілізаційних орієнтирів, такі способи «роботи з цивілізаційним» – найкоротший шлях до внутрішньої конфронтації.

До того ж, такі підходи просто не результативні. Волюнтаристське нав'язування цивілізаційної моделі було можливим і навіть ефективним за часів Володимира Святого або Ернана Кортеса – але не сьогодні, коли цінність волевиявлення кожної людини утвердилась у Західному світі, до якого, згідно з моделлю Ф. Броделя, безперечно належить Україна [7, с. 42].

Ф. Бродель аналізує окремо кожен з трьох великих складових Західного світу – Європу, Америку (зокрема, й Латинську) і «іншу Європу». Під останньою він має на увазі простори дореволюційної Росії і її наступниці СРСР (оскільки робота була написана у 1966 році). Ціннісні пріоритети, які об'єднують Західний світ, пов'язані з християнством, але разом з тим – зі специфічними формами раціоналізму, тобто

вивільнення від релігійності. Це унікальна риса, адже майже всюди цивілізації виявляються «зануреними у релігійне відчуття» [7, с. 53]. Конфесійний вибір стає вибором вже існуючої цивілізаційної спільноти, впевнює Ф. Бродель, визнаючи, що «нові релігії кожного разу убиралися в форму вже існуючих цивілізацій» [7, с. 66].

Погляд Ф. Броделя синтетичний і діалектичний: виокремлюючи три частини Західного світу, вчений не протиставляє їх одна одній. При цьому він погоджується визнати окремими цивілізаціями навіть їхні складові – він пише про Європу як сукупність цивілізацій (польської, німецької, італійської тощо) і вирізняє, хоча й у лапках, дрібніші «цивілізації» – шотландську, каталонську, сицилійську [7, с. 42]. Чимось такий підхід нагадує теорію фракталів, яка наголошує на подібності структур цілого та його частин; згідно з цією теорією частина цілого відтворює ціле.

Структури цивілізацій – тема, прописана Ф. Броделем найбільш яскраво й переконливо; тут – специфіка запропонованої моделі. Структури цивілізацій – це «беззаперечні цінності», які не можуть бути змінені або запозичені. «Ця відмова позичати, ця прихована ворожість відносно рідкісні, але вони завжди ведуть нас у саме серце цивілізації», – зазначає Ф. Бродель і цитує М. Мосса, який вважав, що цивілізація не має права називатися цивілізацією, якщо вона чогось не відкидає, від чогось не відмовляється [7, с. 58–60]. Як зразок такої відмови, Ф. Бродель наводить категоричне неприйняття ідеології марксизму англосаксонським і германським світом або відмову від впровадження Реформації в романському світі.

Спробуємо в цій логіці уявити Україну «окремою цивілізацією», бодай у лапках. Тестом мала би бути відповідь на питання, які ідеологічні настанови й цінності, трансльовані зовні, вона відмовляється прийняти (це лише спосіб постановки питання, без жодних амбіцій робити висновки такого рівня відповідальності у статті невеликого обсягу). Очевидно, цей вибір був би показником певної цивілізаційної ідентичності – як на індивідуальному рівні громадян, так і на рівні країни.

Як мікро-, так і макрорівень характеризується суперечливими уявленнями щодо цінностей. Амбівалентність

цінностей в Україні постійно фіксується результатами соціопитувань, що наголошує Є. Головаха і відзначає М. Рябчук: «За даними соціологів, абсолютна більшість українців хотіла б, щоб їхня держава в своєму розвитку наслідувала США та Німеччину, а не колишній ССРСР. З іншого боку, та сама більшість (90%) переконана, що держава повинна гарантувати їм працю, більше того – 46% опитаних вимагають посилення державного керування економікою...» [12, с. 107].

Коли учасники опитування визнають як цінності категорії, що взаємно виключають одна одну, виникають законні підозри щодо їхньої щирості. Проте й Ф. Бродель відзначав, що орієнтування в цінностях не відбувається цілком свідомо [7, с. 58]. Свідомо можуть обиратися одні орієнтири, але інші орієнтири при цьому будуть володіти реальною мобілізуючою силою – і лише ці останні являтимуть собою стрижень ідентичності.

Тобто йдеться про мотиваційний потенціал цінностей, який і є єдино показовим, якщо йдеться про цінності. Цінності, не підкріплені конкретним мобілізаційним потенціалом, лишаяться струсом повітря, порожнім звуком, беззубим моралізаторством. Власне, лише цінності, які до чогось спонукають, можуть бути тестом тієї чи іншої цивілізаційної ідентичності.

У цій логіці спрацьовують визначення, запропоновані С. Дацюком у роботі «Основи цивілізаційної антропології»: «Цивілізація визначається джерелом соціальної енергії, тобто унікальними мотиваціями, структурою мотивацій та унікальним способом організації системи мотивацій своїх представників, який відрізняється від організації систем мотивацій в іншій цивілізації». Таким чином, він вважає онтологічним змістом цивілізації систему мотивацій, адже лише потужна мотиваційна база забезпечує силу, сталість і стабільність цивілізації [13].

Цивілізаційні орієнтири – та рушійна сила, що виявляє себе у неочікуваних виплесках суспільної енергії, особливо – енергії протестного штибу. Взірець такого виплеску, «помаранчеву революцію», ми спостерігали на власні очі. І це дає змогу робити впевнені висновки щодо наявності процесів становлення цивілізаційної ідентичності України.

Проте не варто робити надто категоричні висновки і оцінки змісту таких подій, адже, як твердить Ф. Бродель,

«мова йде про внутрішню роботу над собою, яка відбувається в цивілізації, що стикається з власними протиріччями, роботи, що лише зрідка стає відомою. Це відбувається настільки повільно, що сучасники цього не бачать. Вибір зазвичай відбувається протягом століть» [7, с. 60–61].

Як, перш за все, історик, Ф. Бродель акцентує увагу на неперервності процесу історичної спадкоємності цивілізацій: досліджуючи їх, є можливість досягнути *longue duree* як перспективу, що «найбільш плідна для спостереження й аналізу в усіх суспільних дисциплінах» [14, с. 141]. Історія великих часових проміжків покликана залучати історичну експлікацію для розуміння свого власного часу [7, с. 60].

Тотальна інформатизація спричиняє цілу низку трансформацій у системі створення і підтримки ідентичності, а також у її структурі.

По-перше, як наслідок і спадок модерних процесів індивідуалізації, ідентифікація переосмислюється вже як самоідентифікація. Ініціативу цього переходу З. Бауман приписує модерній еліті, яка «шанує лише ідентичність, про яку можна сказати, що та була вільно обрана: вона навіть вимагає, щоб серійний жереб прилучили до самотворної долі» [15, с. 213]. Так виникає нова логіка: конструювання ідентичності.

По-друге, нормою стає вже згадувана фрагментована (або, за висловом Є. Головахи, мозаїчна) ідентичність. Плюралізація історії, за логікою Ф. Анкерсмита, відбивається на плюралізації ідентичності. Остання передбачає, що в різних ситуаціях або контекстах людина проявляє себе по-різному. Тому все складніше стає однозначно відповідати на конкретне питання щодо того, «ким ти є»: це питання може мати щораз іншу відповідь.

По-третє, розширюється кількість ідентифікаційних маркерів, з яких може скористатися людина (етнічних, географічних, релігійних, культурних тощо) [16, с. 63]. Це відбувається, зокрема, за рахунок розширення емпіричного поля інакшості (гендерних або квір-репрезентацій), що представлене в глобальному комунікаційному просторі.

Становлення і трансформація ідентичності лише частково є свідомим вольовим актом; значною мірою вона інспірується зовнішніми чинниками. «У пошуку власної ідентичності індивід легко підпадає під зовнішній вплив,

оскільки за таких обставин вона є «відкритою» до сприйняття системою» [17, с. 408], відзначає Л. Смола. Принади інформаційного світу, на зразок соціальних мереж, відіграють у цьому не останню роль.

Слід визнати, що осмислена ідентифікаційна експансія завжди мала місце. Зокрема, еліти модерну програмували поведінку громадян, пропускаючи їхню свідомість через літературу, кіно, історію. Одним зі способів творення ідентичності (за рахунок зовнішніх характеристик) Г. Почепцов називає моду [18, с. 141].

Але від часів, коли інформаційні потоки вислизнули з рук держав, можливості впливу на ідентифікацію (особистісну й групову) отримали нові актори. Ідентичність сучасної людини стала ареною змагань – за те, з якою спільнотою людина буде співвідносити себе. Їхня арена – інформаційний простір. Російський філософ Ю. Громико запропонував означити ці змагання як «консциєнтальні війни».

Принцип використання консциєнтальної зброї Ю. Громико бачить «у тому, аби зруйнувати або зменшити отождоження різних груп населення даної країни з інтеграційними національними символами і вивести на перший план символи етнічні, конфесійні, ціннісні (загальнолюдські)... Таке втягування людини в систему комунікацій, які пронизують дану країну й виходять за її межі, пов'язується з проблематикою мереж і мережевих структур» [19, с. 378–379].

Подолання диктату географічного фактору (зокрема, і в процесі ідентифікації) М. Кастельс пояснює розмежуванням двох просторових логік, одна з яких пов'язана з простором місць, а інша – з простором потоків [2, с. 395–398]. Останній виник у реаліях інформаційного світу, і домінуючі владні функції суспільства вже сконцентрувались у цьому просторі. Відповідно, вплив його стає дедалі відчутнішим, ніж впливи інститутів громадянського суспільства, що прив'язані до логіки місць.

З М. Кастельсом погоджується З. Бауман, задаючись питанням, «якою мірою геофізичні чинники, природні або штучні кордони територіальних одиниць, неповторна ідентичність кожного народу й культурної спільноти – були властиво лише концептуальними похідними або ж матеріальними проявами «обмежень швидкості», а у загаль-

нішому плані – тимчасових і вартісних обмежень свободи пересування» [20, с. 14].

Висвітлюючи тему втрати національними державами ініціативи в процесах особистісної ідентифікації, З. Бауман (у роботі з промовистою назвою «У пошуках центру, що тримає») висловлює ідею, що новою гуртуючою силою стануть т.зв. спільноти. При чому маються на увазі різноманітні спільноти – етнічні (як модель), але також релігійні, гендерні, політичні та інтересові. Нині громадянські війни – а також, що важливіше, визвольні війни – точаться за визнання права спільнот наділяти людей своїми ідентичностями.

Висновки. Стрімкі зміни, пов'язані з глобалізацією світу і настанням інформаційної доби, змушують переглядати усталені підходи щодо розуміння цивілізаційної ідентичності. Конструктивний підхід надав інструментарій для того, щоб підійти до вирішення цього питання в рамках пропонуваної Ф. Броделем моделі цивілізаційної ідентичності.

Аналізуючи наявні трансформації ідентичності в інформаційну добу, слід відзначити такі тенденції, значення яких з часом зростає:

- ідентифікація здійснюється дедалі частіше особистісним вибором;
- ідентичність конструюється: частково – свідомо, але значною мірою – й несвідомо, зокрема, завдяки спрямованим впливам;
- ціннісна ідентифікація стає ресурсом, за рахунок якого посилюється осередок, з яким людина себе ідентифікує;
- боротьба за цей ресурс спричинює в інформаційному просторі війни нового типу (консциєнтальні);
- суб'єктами впливу на процеси ідентифікації дедалі частіше стають мережеві структури та нові спільноти, причому національні держави втрачають вплив на процеси ідентифікації своїх громадян.

Індивідуальна система мотивацій стає основою для цивілізаційної ідентифікації в сучасному світі. Складність її виявлення пов'язана з тим, що ці процеси значною мірою проходять не усвідомлено, але про них можна робити висновки за результатами: що реально мотивує, а що – ні. Причому більш показовим, ніж визнання певних

цінностей, є відторгнення цінностей, що сприймаються як чужі. Такий підхід може бути плідним у практичних питаннях формування сучасної національної ідентичності, а також для теоретичного усвідомлення процесів, що характеризують інформаційну добу.

1. Анкерсмит Ф. Р. Истории и тропология: взлет и падение метафоры / Франклин Рудольф Анкерсмит ; [пер. з англійської М. Кукарцева, Е. Коломоец]. – М. : Прогресс-традиция, 2003. – 496 с.
2. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс ; [пер. с англ. под научн. ред. О. И. Шкаратана]. – М. : ГУ-ВШЭ, 2000. – 608 с.
3. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування / М. Т. Степико. – К. : НІСД, 2011. – 336 с.
4. Козловець М. Національна ідентичність в Україні в умовах глобалізації: монографія / М. А. Козловець, Н. М. Ковтун. – К. : Парапан, 2010. – 348 с.
5. Finnemore M., Sikkink K. 2001. Taking Stock: The Constructivist Research Program in International Relations and Comparative Politics / M. Finnemore, K. Sikkink. – Annual Review of Political Science. – № 4.
6. Dessler D. 1999. Constructivism within a Positivist Social Science / D.Dessler. – Review of International Studies. – Vol. 25, № 1.
7. Бродель Ф. Грамматика цивилизаций / Фернан Бродель ; [пер. з французької Б.А.Ситник]. – М. : Весь мир, 2008. – 545 с.
8. Хантінгтон С. Новий світовий порядок у ХХІ столітті: глобальні тенденції та їх значення для України / С. Хантінгтон // Національна безпека і оборона. – 2000. – №7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://razumkov.org.ua/ukr/files/category_journal/NSD7_ukr.pdf
9. Нагорна Л. Політична культура українського народу: історична перспектива і сучасні реалії / Л. П. Нагорна. – К., 1998. – 206 с.
10. Цимбурский В. Идентичность цивилизационная / В. Цимбурский // Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд [Предс. научно-ред. совета В. С. Степин]. – Т. 2., 386 с. – М. : Мысль, 2000–2001.
11. Вакулова Т. Політична ідентифікація українців: цивілізаційний вимір / Т. Вакулова // Вісник СевНТУ. Вип. 100 Політологія: зб. наук. пр. – Севастополь : Вид-во СевНТУ, 2009. – С.152–156.
12. Рябчук М. Буття «поміж»: парадокси суспільної амбівалентності. Від Малоросії до України: парадокси запізнілого націотворення / Микола Рябчук. – К. : Критика, 2000. – 110 с.

13. Дацюк С. Теории перспективы / [Електронний ресурс]. – К., 2011. – Режим доступу: http://lit.lib.ru/editors/d/dacjuk_s_a/text_0050.shtml#_Тос309206615

14. Бродель Ф. История и общественные науки. Историческая длительность / Ф.Бродель // Философия и методология истории [под ред. И. С. Кона]. – М. : РИО БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000 (переиздание 1963). – С. 115–142.

15. Бауман З. У пошуках центру, що тримає / З. Бауман ; [пер. з англійської Т. Цимбала за наукової ред. І. Чудовської-Кандиби] // Глобальні модерності [за редакції М. Фезерстоуна, С. Леша та Р. Робертсона] – К. : Ніка-Центр, 2008. – 397 с.

16. Лекторова Ю. Конструирование информационных повесток дня: выбор идентичности в сети / Ю. Лекторова // Идентичность как предмет политического анализа: Сборник статей по итогам всероссийской научно-технической конференции (21–22. 10. 2010). – М. : ИМЭМО РАН, 2011. – 299 с.

17. Смола Л. Детермінанти політичного процесу сучасності: теоретико-політологічний аналіз в інформаційно-психологічному вимірі: монографія / Л. Є. Смола. – К. : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2010. – 448 с.

18. Почепцов Г. Від Facefook'у і гламуру до Wikileaks: медіа-комунікації / Георгій Почепцов. – К. : Спадщина, 2012. – 462 с.

19. Громыко Ю. В. Антропология политической идентичности / Ю. В. Громыко. – М. : АРКТИ, 2006. – 400 с.

20. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства [за ред. Дж. Арквіллі і Д. Ронфельдта] / З. Бауман ; [пер. з англійської І. Андрущенко] – К. : Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2008. – 109 с.